

"הצלת יהדות מאראקא לתורה"

הוצאת תלמידים ממרוקו לישיבות ליטאיות אחר השואה

יעקב לופו

א. מבוא

מיום ביאת הצרפתים לעירנו התחילה תקופה חדשה בסדרי החיים. מאן דקרי לה בשם תקופה יפה לא משובש, ומאן דקרי לה רעה לא משתבש. כי השלווה והשקט גברו בארץ, ואך המנוחה והמרגעה שהיה בלב לשמוח כל אחד בחלקו אם טוב ואם רע חלפה כליל. כי רבו המותרות לאין קץ בכל צרכי האדם, בכסות ובפרנסה, ובמדור ובכל תשמישו... ועל כן רבתה הטירחה והיגיעה והעבודה, ומשלחת יד בכל מסחר, ונלוו עמהם הקינאה והתחרות והתאווה לעלות במעלה העושר והתענוג... וגם תופסי התורה התחילו ליפרד מחיק אמם ולצאת אחד אחד איש לבצעו, כי גם הם נפשם אותה לטעום ממטעמי העת החדשה, ובכן עמודי התורה התחילו להתרופף, ואין סומך, אין תומך, ואין מוכיח בשער.¹

כך תיאר הרב יוסף משאש מהעיר מֶכְנֶס את תהליך המודרניזציה – שאותו הוא חווה בצעירותו – שהתרחש במרוקו בעקבות החלת השלטון הצרפתי בה בשנת 1912; בעיניו, המסגרת של החברה המסורתית היהודית במרוקו החלה להתרופף. אחד הזרזים החשובים של אותה התרופפות היתה רשת החינוך של כ"ח ("כל ישראל חברים", Alliance Israelite Universelle), שהטמיעה את תהליך המודרניזציה בקרב בני הנוער. אירגון זה החל את פעולתו במרוקו עוד בשנת 1862, לפני הפרוטקטורט הצרפתי, ועד מהרה נעשה הגורם החינוכי המרכזי בקהילה זו: במסגרתו התחנכו כמרבית הילדים היהודיים בגיל החינוך במרוקו.²

כנגד השפעת כ"ח, ועל מנת לעצור את ה"סחף" ולחזק את החינוך המסורתי במרוקו, החל הרב זאב הלפרין להקים את רשת "אם הבנים", אך שיטות הלימוד והאירגון שהוא הנהיג בה היו השיטות שנהגו בישיבות הליטאיות שבמזרח אירופה.³ לאחר מלחמת

1 מאשאש, עמ' צג. ערכתי שינויים בפיסוק, לנוחות הקורא בן זמננו. הרב יוסף מאשאש נולד בסיון תרנ"ב (1892), במֶכְנֶס, ולימים כיהן כרבה הראשי וכרבה של העיר חיפה בשנים 1970-1974 – ראו במערכה 156 (שבט תשל"ד), עמ' 20.

2 לסקיר, עמ' 185.

3 הרב הלפרין התחנך בישיבת וולוז'ין שבליטא, וחי במשך תקופה מסוימת בארץ ישראל ובאנגליה בטרם התיישב במרוקו. מועד הגעתו למרוקו אינו ברור: אפשר שבשנת 1910 הגיע לפאס, ואפשר

הרב קאלמאנוביץ' מקבל את פניהם של תלמידים ממרוקו

העולם השנייה הקימו הרב אברהם קאלמאנוביץ', נשיא ישיבת מיר בניו יורק, והרב רפאל עבו את רשת החינוך "אוצר התורה" במרוקו,⁴ וזו התאחדה עם רשת החינוך "אם הבנים" ולקחה אותה לחסותה.⁵ משנת 1947 ועד היציאה של רוב יהודי מרוקו בשנת 1962, היתה "אוצר התורה" לגורם המרכזי בחינוך המסורתי במרוקו, שהקיף כעשרה אחוזים מכלל הילדים בגיל החינוך.⁶

בתקופת פעולתה של רשת "אוצר התורה" במרוקו, בעידודם ובביצועם של מקימי הרשת, הוצאו מיטב התלמידים, אלפים במספר, ממרוקו, ללימודים בישיבות ליטאיות בצרפת, באנגליה, במדינת ישראל ובארצות הברית. הרבנים הוציאו תלמידים מחוץ למרוקו מבלי שהתכוונו להחזירם אליה – הם עשו זאת אף על פי שידעו כי פעולה זו עומדת בסתירה לצורכי החינוך המסורתי במרוקו ולמטרות המוצהרות שלשמן הוקמה הרשת. לנגד עיניהם עמדה מטרה נעלה ודחופה יותר: הצלת עולם התורה שחרב בשואת

שבשנת 1912 הגיע למפגס. אין ויכוח שהחל לפעול במקנס בשנת 1912 ודומה כי באותה שנה הקים את הרשת.

4 על חיי הרב קאלמאנוביץ' ראו: אנציקלופדיה יודאיקה, 10, עמ' 718; קאלמאנוביץ'. הרב רפאל עבו נולד בצפת, בשנת 1913. לאחר שעמד בראש ישיבת "אור חיים" בטבריה, החל בשנת 1947 שליחות בת שלוש שנים במרוקו מטעם מוסדות "אוצר התורה", הקים שם את רשת "אוצר התורה" וניהל אותה עד שובו ארצה (מתוך אמלעע", אוסף עבו [סימנו: P-100], אוטוביוגרפיה).

5 רשת "אוצר התורה" נוסדה בסיוע הגוינט והנדיב יצחק שלום מניו יורק – ראו אנציקלופדיה יודאיקה, 12, עמ' 1537. על הקמת רשת "אם הבנים", ו"אוצר התורה", ראו זגורי אזוראי.

6 לסקר תשמ"ג, עמ' 185.

יהודי אירופה. בשנים שלאחר המלחמה היתה מרוקו המקור הגדול לתלמידים שמילאו מחדש את הישיבות הליטאיות הגדולות שחרבו.

מאמר זה יעסוק במספר היבטים של תופעה היסטורית זו. תחילה נדון בתהליך גיוס תלמידים ממרוקו לישיבות ליטאיות; לאחר מכן נאמוד את מספר התלמידים ממרוקו שלמדו בישיבות ליטאיות בתפוצות בסוף שנות הארבעים ובשנות החמישים; לבסוף, נבחן את היחס בין הזהות המרוקאית של התלמידים לזהות הליטאית – כלומר האירופית – של המוסדות. החלק האחרון יתמקד בשלושה מוסדות שקלטו בעת ההיא את תלמידי מרוקו: ישיבת "חכמי צרפת" באַקס־לה־בן (Aix Les Bains) שבצרפת, ישיבת "עץ חיים" בטנג'יר וישיבת "אור יוסף" בפובלֶן (Fublaines) שבצרפת.

ב. גיוס תלמידים ממרוקו לישיבות אשכנזיות

והייתי כקול קורא במדבר ונשארתי לבדי על כל החזית. ועמלתי כמה שנים להחזיקם, וב"ה [ובעזרת השם] הם המה תלמידנו שהצלנו, הממלאים את כתלי הישיבות באירופא וגם באר"י [בארץ ישראל], בפריז (בפובליענס) [פובלֶן], בלונדון, בגייטסהד [גייטסהד, Gateshead], בעקס לעבען [אקס־לה־בן], רובם ככולם אך ורק תלמידנו. וכן גם בא"י וכן גם באמריקא אין ישיבה א' [חת] שלא ימצא תלמידי מאראק והם המה תלמידנו. וכבר יש מהן קצת בני תורה ובעלי הוראה, מורים ומדריכים. וכן יש חבר מלומדים גדולים בעלי תשובה בצרפת מתלמידי מאראק – דוקטורים פרופסורים אינגינערים [מהנדסים] המקדשים שם שמיים.⁷

כך תיאר הרב אברהם קאלמאנוביץ' את פועלו; את תפקידו הוא הגדיר כ"הצלת" תלמידי מרוקו לתורה.⁸

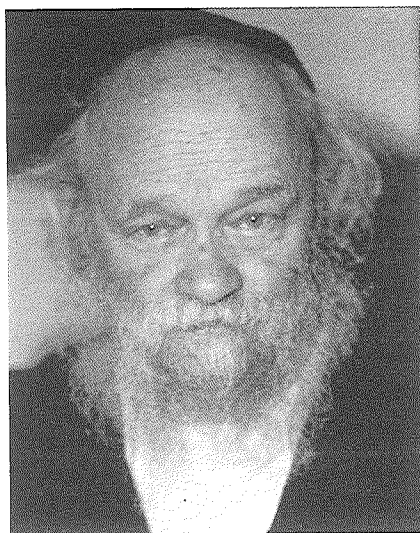
קשרים של ישיבת אקס־לה־בן עם יהודי מרוקו נתרקמו כבר בשנת 1945 על ידי הרב חיים יצחק חייקין,⁹ יחד עם הרב ידידיה מונסינגו, רבה של פס, אולם דומה כי הקליטה של תלמידים ממרוקו בישיבות באירופה ובארצות הברית החלה באופן משמעותי בשנת 1947, בעקבות סיור שערך הרב קאלמאנוביץ' במרוקו, ובעקבות פעולותיו של השליח הארץ ישראלי הרב רפאל עבו שעבד בהשגחתו של הרב קאלמאנוביץ'. גם הרב גרשון ליבמאן, כששמע שבצפון אפריקה חיים עוד חצי מיליון יהודים, נסע בתחילת

7 קאלמאנוביץ', עמ' קכו-קכח.

8 כותרת המאמר היא ציטטה מדבריו – ראו קאלמאנוביץ', עמ' קכו.

9 הרב חייקין, ליד 1906, למד אצל ה"חפץ חיים", והגיע לאקס־לה־בן בשנת 1945 כדי לייסד שם ישיבה ולנהלה, בתמיכת הקהילה האורתודוקסית של רח' קדש בפריס. ייחודו של הרב חייקין היה בהכנסת לימודי חול לישיבה. בשנות השישים סייע הרב חייקין בהקמת בית ספר יהודי גדול בליאון ומוסדות חינוך אחרים. הוא נפטר בשנת 1993 ונקבר בבני ברק (על סמך קונטרס, מאי-יוני 1993, עמ' 5-14).

שנות החמישים, ללא ידיעת השפה הצרפתית או הערבית, לאסוף כמה עשרות תלמידים לשיבת "בית יוסף" בפובלן.¹⁰ ההוצאה של תלמידים ממרוקו לשיבות בארצות אחרות היתה תופעה כלל יהודית, ולא דווקא צרפתית. בשנת 1950 נסע הרב זאב וולטנר למרוקו לגייס תלמידים לשיבתו בסנדרלנד (Sunderland) שבאנגליה.¹¹ ישיבות אחרות באנגליה שבהן למדו תלמידים ממרוקו הן ישיבת "תורת אמת" של הרב י' צבי סטימצקי בלונדון, וישיבתו של הרב משה שניידר בגייטסהד. בארצות הברית השתלבו תלמידים בישיבת מיר ובישיבת "מגן דוד" שבניו יורק.¹² בארץ ישראל הישיבות המעורבות בתהליך היו ישיבת פוניבז' וסלבודקה בבני ברק,

הרב גרשון ליבמאן

שהן ישיבות אשכנזיות במסורת הלימוד הליטאי, והישיבה הספרדית "פורת יוסף" בירושלים.¹³ הפיזור הרחב של הישיבות מצביע על תופעה בעלת היקף רחב ומתמשך; המגמה נמשכה עד סוף שנות השישים, ואף התגברה בעקבות כינונה של מרוקו העצמאית בשנת 1956.

מה היתה מטרת הוצאת התלמידים וקליטתם בישיבות שמחוץ למרוקו? ראינו שהרב קאלמאנוביץ' תיאר את משימתו כהצלת התלמידים לתורה – אך הצלה ממה? הרב ליבמאן הדגיש את הצורך להציל את התלמידים מנוקי המודרניזציה: "מעניין לי על מי

10 הרב ליבמאן, יליד אוסטרופול שברוסיה, 1904, התחנך בישיבה בביאליסטוק, מרשת ישיבות נובהדוק. הרב ליבמאן הקים חדר בסגנון נובהדוק בגטו וילנא; משפחתו נספתה בשואה. בזמן השחרור הוא נמצא בברגבלון ופונה לעיר זלצהיים, שם הקים את ישיבת "בית יוסף", על שם הרב יוסף יחזקיהו וורוביץ, "הסבא מנוברהדוק". בשנת 1948 עברה הישיבה לחבל ליאון; לאחר זמן עברה הישיבה לפובלן ושינתה את שמה ל"אור יוסף". הרב ליבמאן נפטר בשנת תשנ"ו (על סמך קונטרס, פברואר-מרץ 1997, עמ' 45-50); ראו גם כן שם, 3-2 (1993), עמ' 46; שניאור, עמ' 11.

11 הרב וולטנר, יליד הונגריה (1 בספטמבר 1918), הגיע לאנגליה בשנת 1939; למד בכולל של ישיבת גייטסהד. אחר השואה הקים ישיבה בעיר סנדרלנד; בשנת 1950 נסע למרוקו על מנת לאסוף תלמידים לישיבה. בשנת תשי"ג (1952-1953) השתקע בטנג'יר והקים שם קריית חינוך, שכללה "כולל", ישיבה, בית ספר תיכון, חטיבת ביניים וסמינר למורות, "בית יעקב"; במוסדות אלה למדו לימודי קודש וגם לימודי חול. בשנים 1955-1959 כיהן כמנכ"ל רשת "אוצר התורה". בשנת 1980 עזב את טנג'יר והשתקע בשכונת בית וגן בירושלים (על סמך שיחת הרב וולטנר מ-21 ביולי 1997).

12 בשלב יותר מאוחר גם בישיבה בטקסס – ראו ארכיון הג'וינט, C 56.704, מכתב הרב וולטנר, ינואר 1970.

13 גם ישיבה זו התפתחה משנות השישים במסורת הלימוד הליטאי – ראו פרידמן 1991, עמ' 177.

נטשת הצאן במבוכה כוז? כי בשעה טרופה של חיות טורפות הסכנה גדולה.¹⁴ "החיות הטורפות" במשפט זה, ובהגותו של הרב ליבמאן בכלל, הם כ"ח, מחנות השמאל, קיבוצים, עליית הנוער והחיים המודרניים. הרב ליבמאן מתאר את השפעת הגורמים הללו במונחים "כיליון רוחני", "שמד", "אבדון", "הסתה הדחה".

בדרך כלל נשלחו לאירופה תלמידים מצטיינים בני שבע-עשרה-עשרים. לפי הרב עבו "לא שלחתי צעירים בני חמש-עשרה גם שיש בהם בעלי כשרון גדול [הדגשה שלי – י"ל] מסיבה זו שלא יסבול כב[ו]ן מהם אם יתחרטו כשיגיעו לאמריקא ויתגעגעו להוריהם כי לא מורגלים...";¹⁵ מדברים אלו עולה כי הרב עבו ביקש לכתחילה לשלוח גם תלמידים מוכשרים בני חמש-עשרה-שש-עשרה, אך נמנע מכך. הרב עבו הקפיד לשלוח רק את המצטיינים, וכך הוא תיאר את אלו שנשלחו: "בחורי חמד בעלי כשרון שלמדו ויכל להיות מהם גדולי תורה... ובוה בחרנו תלמידים אחרי בחינה שידעו גמרא ותוספות לבדם בלי עזרת מורה ואחרי שאלות וחקירות עליו".¹⁶

אך הוצאתם של תלמידים מצוינים בלבד לא היתה יוזמתו של הרב עבו, אלא נבעה מדרישתם של ראשי הישיבות – הרב קאלמאנוביץ' דרש במספר מכתבים: "ולבד זאת עליו לודע כי רק המצוינים ביותר בעלי כשרון ודעת המה יכולים לבוא, ולא פשוטים...".¹⁷ הרב יצחק ווינגערטן, ראש ישיבת "תורת חיים" שליד לונדון, הודיע לרב עבו על נכונותו לקלוט כארבעים תלמידים ושלה נציג למיין אותם במרוקו; גם הוא ביקש תלמידים "מהוגנים", ו"יותר טובים".¹⁸ גם הרב גרשון ליבמאן ביקש רק תלמידים בעלי יכולת גבוהה, ובמכתביו הוא לא חסך מהם שבחים: "ובעקב באחרונה התעלו כ"כ [וכל כך] עד שאני בעצמי מתפעל מהם ב"ה. למודם המוסרי הוגבה לאין שיעור, ועוד יותר עבודתם המוסרית ותפלתם הרגשית וכו' ובכלל השקפתם המקיפה בתורה והעולם מפליאה מאוד".¹⁹ חלק מן הפעילים בחינוך שאפו לשלוח תלמידים ללימודי חוץ על מנת שיחזרו למרוקו כמורים. מדיניות הג'וינט (Joint Distribution Committee) היתה להשקיע משאבים על מנת ליצור תשתית מקומית ארוכת טווח למנהיגות קהילתית-חינוכית, המנוהלת על ידי ועדים מקומיים נבחרים; אמנם היציאה ההמונית של יהודים ממרוקו בשנים 1954-1956 הקשתה על ההגשמה של מדיניות זו.²⁰ אך מדיניות הג'וינט נתקלה בהתנגדות גם מצד ההנהלה הרוחנית המרכזית של "אוצר התורה" בניו יורק, והדבר בא לידי ביטוי בשיגור תלמידי החכמים המוצלחים ביותר אל מחוץ למרוקו ללא כוונה להחזירם. סטנלי

14 הרב ליבמאן לרב עבו, כ"ו אלול תש"ט. מכתבים נוספים ברוח זו: מרחשון תש"ט, ט"ו לספירה תש"ט, כ"א מנחם תש"ט, י"ג אייר תש"י – אמלעז"י, אוסף עבו. תיק זה באמלעז"י הוא המקור לכל התכתובת של הרב עבו, ומשום כך לא יצוין בהפניות הבאות.

15 מכתב הרב עבו לרב קאלמאנוביץ', י"ח אלול תש"ט.

16 הרב עבו לרב קאלמאנוביץ', י"ח אלול תש"ט.

17 הרב קאלמאנוביץ' לרב עבו, ג' לסדר שופטים תש"ח. ראו גם שם, פרשת בלק; י' אלול, ב' לסדר וירא.

18 הרב ווינגערטן לרב עבו, יום ה' לסדר קרח, אין שנה.

19 הרב ליבמאן לרב עבו, כ"ו אלול תש"ט.

20 ג'וינט, דר"ח, עמ' 24.

אברמוביץ' (Stanley Abramovitch), הממונה מטעם הגוינט על החינוך במרוקו בשנות החמישים והשישים, דיווח לממונים עליו כי קשה להכשיר סגל מקומי ברמה טובה, כיוון שהמועמד מתחיל את הכשרתו בגיל שלוש-עשרה או ארבע-עשרה במוסד מקומי ברמה נמוכה, ולאחר שלוש או ארבע שנות לימוד הוא מחפש מקום בשיבות גבוהות מחוץ למרוקו; לדבריו, מעטים מאלו שלמדו בשיבות מחוץ למרוקו חזרו לשרת את מערכת החינוך המקומית.²¹ דומה אפוא כי בניגוד לגוינט, חלק מהרבנים ומנהלי הישיבות לא פעלו מתוך כוונה להחזיר את התלמידים למרוקו.

אברמוביץ' הצביע על הרב קאלמאנוביץ' כמי ששהוציא את התלמידים מהישיבה בטנג'יר בהבטחות שונות. הוא גם הזכיר את ישיבת פובלן של הרב ליבמאן בצרפת והישיבות באנגליה שעושות אותו דבר:

אנו שרויים במעגל קסמים, שבו מוסדות המסובסדים על ידינו אינם יכולים להעלות את רמתם, משום שאין להם הסגל המתאים. לאחר שנים רבות של עבודה יש לנו תלמידים מתאימים בישיבת טנג'יר, שצריכה להמשיך להכשיר [תלמידים], והרב קאלמאנוביץ' מושך אותם בהבטחות, כפי שעושות גם פובלנס והישיבות האנגליות.²²

אברמוביץ' סבר כי הוצאת התלמידים המצטיינים ממרוקו ללימודים גבוהים בשיבות ליטאיות ואייהחזרתם למרוקו כמורים פוגעת במאמצי הגוינט להרחיב את רשת מוסדות "אוצר התורה" שם. לא ברור אם מייסדי "אוצר התורה" והנהלה הראשית בניו יורק היו מודעים לכך שהם כורתים את הענף שעליו הם יושבים, במובן זה שהוצאת התלמידים הטובים מונעת את פיתוחו של החינוך המסורתי – והרי זו היתה מטרת הרשת.

ג. הצלת עולם התורה לאחר השואה

אם ההוצאה של תלמידים מובחרים ממרוקו לישיבות אירופה עמדה בסתירה לכוונה לחזק את החינוך היהודי במרוקו, מדוע נעשה הדבר? ראינו שהמטרה היתה הצלת התלמידים לתורה, אך יש לדייק ולומר כי העיקר לא היה הצלת התלמידים אלא הצלת התורה. בראש הישיבות שבהן למדו מרבית התלמידים ממוצא מרוקאי בשנים שלאחר המלחמה עמדו, כאמור, הרבנים קאלמאנוביץ', ליבמאן, חייקין ווולטר. בעיני הרבנים

21 ארכיון הגוינט, C 56.704, ד"ח אברמוביץ', 12 בדצמבר 1956.

22 We are dealing with a vicious circle in which institutions that we subvention can never improve their standards because they never had the right personnel for this purpose. After many years of work, we have suitable students in the Tangiers Yeshivah who could and should be further trained. These however leave because they have no opportunity for continuing their studies in Morocco. Rabbi Kalmanovitch attracts them with promises and so does the Fublaines Yeshivah and the English Yeshivah.

הללו היתה השעה שעת חירום, והדרך ל"הצלת התורה" לאחר השואה ולעצירת תהליך הנטישה היתה על ידי יצירה של "בני תורה" והפחת רוח חיים בעולם הישיבות שנחרב. המאמץ להצלת עולם התורה התנהל במסגרת התנאים ההיסטוריים שנוצרו בעת ההיא, דהיינו נדודי שארית הפליטה מערבה לאחר המלחמה ופעולות ההתארגנות הבהולות של המנהיגות הרוחנית שנשארה בחיים באירופה ובארצות הברית: הקמת "ועד ההצלה", סיוע הגוינט וסיוע הממשל בארצות הברית לעניין זה.

בימים שלאחר המלחמה החלו הפליטים מפולין ומשאר אזורי מזרח אירופה, שנוספו עליהם עשרות אלפים שברחו מזרחה לסיביר, לחזור למקומות מגוריהם. רוב הניצולים החליטו להגר לארצות הברית או לעלות לארץ ישראל, אך עבור חלקם שימשה צרפת יעד זמני או קבוע. על פי הערכות משנת 1946 היו בצרפת מאה ושמונים אלף יהודים, מהם מאה ושישים אלף תושבים מלפני המלחמה ועשרים אלף פליטים ממרכז אירופה וממזרחה. בתוך שנתיים הצטרפו אליהם שלושים וחמישה אלף פליטים נוספים.²³ בין המוני הפליטים היו גם רבנים ותלמידי ישיבות גדולות מפולין וליטא, שלא היה להם אירגון אף בצרפת שלפני המלחמה. רבנים ידועי שם התארגנו באמצעות "ועד ההצלה" של אגודת הרבנים בארצות הברית, בראשות הרב אהרון קוטלר והרב קאלמאנוביץ' מ"אגודת ישראל", ובסיוע הגוינט. אלו הפכו את צרפת בכלל, ואת ה"פֶּלֶצֶל" (הרובע היהודי הישן) בפרס בפרט, למרכז לטיפול באלפי הפליטים, ובעיקר בילדים יתומים. במספר מקומות ברחבי צרפת ניקנו או נשכרו אחוזות שלמות, אשר שימשו אכסניות לפליטים.

באקס־לה־בן, פפינירי (Pepinière) שליד וורסאי (Versailles), סן ז'רמן און ליי (Saint Germain En Laye), פופֶּלֶן, ומקומות נוספים, התאספו תלמידי ישיבות ומוריהם. לדוגמה, בפפינירי התאספו תלמידים מהישיבות המפורסמות שבליטא, סלובודקה, קמניץ וטלז, בהנהגתו של הרב יצחק בצלאל אורלנסקי. בעיירה פופֶּלֶן, בהנהגתו של הרב גרשון ליבמאן, נמשכה מסורת נובהרהדוק. הושקעו כספים, גויסו מורים, והחלו הלימודים. למסדות תורה אלו הצטרפו נערים יתומים, שהופנו אליהם בידי גורמים שונים; המסגרות הללו סיפקו ליתומים לימודים, מגורים ומחייה.²⁴

מרבית הארגונים שצצו על אדמת צרפת בעקבות המלחמה לא האריכו ימים, כיוון שרוב הניצולים ממזרח אירופה לא נשארו בצרפת. אף על פי כן, המאמצים הרבים שהושקעו בצרפת השאירו תשתית טובה למספר מרכזים תורניים אשר השתמשו בארץ זו, כמו הישיבה "חכמי צרפת" באקס־לה־בן וישיבת "אור יוסף" שבפופֶּלֶן.

מקומה של צרפת במפה הדמוגרפית של יהדות מזרח אירופה בעקבות השואה, ופעולות ההצלה שנערכו על פי תפיסת העולם של גדולי הרבנים, עומדים ביסוד ההוצאה של תלמידים ממרוקו לישיבות הליטאיות. תהליך זה התרחש במקביל לבעיה המקומית של החינוך במרוקו ובאינטראקציה עימו. בסוף שנות הארבעים ובתחילת שנות החמישים

23 וויינברג, עמ' 150.

24 קונטרס, נובמבר-דצמבר 1989, עמ' 19.

ניבנו ישיבות אלה מגיוס תלמידים ממרוקו וקליטתם, דבר שעמד בסתירה לצורכי החינוך המקומי במרוקו.

לנגד עיני הרבנים האשכנזים עמדה הצלת שארית הפליטה מכליה רוחנית בעקבות השואה; לדידם מדובר היה לא רק בניצולי אירופה אלא בעם היהודי כולו, ובתוכו יהדות מרוקו. אולם עיקר דאגתם היתה להצלת הישיבות שלהם ומסורות הלימוד והמסור שלהם. באנגליה, למשל, נסע הרב וולטנר למרוקו לאסוף תלמידים לאחר שלא יכול היה למצוא מועמדים לישיבה שלו מבני המקום או מהפליטים שהגיעו מאירופה. הפוטנציאל האדיר שהיה טמון ביהדות במרוקו, הדתית ביסודה, והאפשרות למצוא בקירבם ללא קושי בני תורה שימלאו את הישיבות הריקות, ובכך להפיח בהן חיים חדשים, היה המניע המרכזי לפעולת הרבנים במרוקו.²⁵ באחד ממכתביו אל הרב עבו, שנידון בו המחסור במורים ברשת "אוצר התורה", כתב הרב קאלמאנוביץ' את הדברים הבאים:

כפי מכתב כב' [ודו] באשר נחוץ לו מורים טובים החסרים לנו שמה, דברנו עם מר שלום וגם הוא הסכים לזה כי דוד ביטון ואברהם חליוה המה מורים מצוינים ובפרט עתה אחרי שלמדו פה ששה חודשים כדאי לשלחם חזרה למרוקו שיעבדו בתור מורים מומחים תחת השפעתו ויהיו לו לעזר בכל עבודתו של אוצר התורה. ישלחם לבקר ולתקן את החדרים והת"ת וגם הישיבות וישמשו בתור מורים ראשיים. וכן חיים טולידנו ושלמה אחרר גם המה בדעתם לחזור והמה יכולים להיות מורים למתחילים בגמרא ותנ"ך ולכן ישביע דעתם בזה. העקר שיחסר השאיפה והתשוקה להיות גדולי תורה ויראה באמת ורק חפצים בעבודה פשוטה ומעט ללמוד. כי לדעתי ההצלה היותר גדולה לכל העם כולו יכול לבוא רק על ידי גדולי תורה ויראה ואולי ירחב ד' ועוד נזכה להוציא מהם כאלו.²⁶

מדברים אלו עולה כי סדר עדיפויותיו של הרב קאלמאנוביץ' היה קודם כל להעביר תלמידים מצטיינים ללימודים בישיבות לצורך הכשרתם להיות גדולי תורה, ללא שום כוונה להחזירם למרוקו לחיזוק תשתית החינוך. גם ראשי ישיבות אחרים לא התכוונו להשיבם לארצם. הרב ווינגערטן הינחה את הרב עבו לכתוב על גבי טופס הבקשה לאשרת כניסה שהתלמיד בא רק לחצי שנה, כדי ללמוד ולשוב, שאם לא כן, ממשלת אנגליה לא תעניק היתר כניסה. אולם הרב ווינגערטן הבהיר כי לאחר שיגיעו התלמידים לישיבה הם יוכלו להישאר בה ככל שיחפצו.²⁷

לא פעם גער הרב קאלמאנוביץ' ברב עבו שאינו משתדל מספיק בעניין משלוח התלמידים,²⁸ אך ממכתב שכתב הרב עבו ליוסף שמאע, סגנו של יצחק שלום,

25 הרב וולטנר בשיחה מ'21 ביולי 1997.

26 הרב קאלמאנוביץ' לרב עבו, י"ז ניסן תש"ט.

27 הרב ווינגערטן לרב עבו, יום ה' לסדר קרח, אין שנה.

28 הרב עבו לרב קאלמאנוביץ', י' סיון שנת תשוב חיינו (כנראה תש"ח – י"ל).

מייסד "אוצר התורה", נראה שהרב עבו התגאה בתפקידו כמגייס בחורים לשיבות אירופה:

שמי הולך טוב מהתחלת מרוקו עד סופה וכולם אוהבים אותי חוץ ממנהלי האליאנץ ואיזה שונאים מחמת קנאה... והשם יודע שאין כוונתי להתגאות רק לכבוד התורה ולומדיה שאינני רק חניך אלא למדתי בישיבות גדולות של אשכנזים ויודע איך מנהלים ישיבות ועבדתי בזה ויש לי תעודות רבנות מרבנים גדולים אשכנזים וספרדים... ואם יש ספרדי הלומד בישיבות אשכנזים נזקף על חשבונתי...²⁹

גאוותו היתה נעוצה בהערכה הרבה שרחש ללימודים בישיבה אשכנזית, תפיסה שבוודאי היתה משותפת למנהיגים אחרים בסביבתו.

ממכתבי הרב עבו ניתן ללמוד שהיה ביקוש רב מצד תלמידים לצאת ללימודים מתקדמים בישיבות. במכתב אחד הסביר הרב עבו שהצעירים רוצים לעזוב את מרוקו "מסבה שאין להם אפשרות להמשיך בלמוד ואין מורים".³⁰ לגורם זה חברו גורמים נוספים, כפי שהעיר הרב עבו במסמך אחר:

כב' [ודו] צריך לדעת כי עניין משלוח לאמריקה תלמידים עשה חשק גדול במרוק ויום יום כמה מכתבים הנני מקבל מכתבים עם בקשות לצרף אותם לנסיעה לאמריקה לפחות לנסיעה שניה ואני משיב שצריכים להזדרז ולפחות לדעת פרק שלם בעל פה עם תוספות וזה עושה חשק רב במרוק מה שהשאיר הפרס עשתה אמריקה עניין הפרסים...³¹

התלמידים שנבחרו זכו למילגות לימודים לארבע שנים מיום בואם לארצות הברית. המלגה כללה שכר לימוד, ארוחות במסעדת הישיבה, מגורים בפנימיות, טיפול רפואי, הספקת צרכים יום יומיים וסיוע בהשגת אשרות כניסה לארצות הברית באמצעות הקונסוליה האמריקאית במרוקו.³²

המצב הכלכלי הקשה במרוקו היה אחד הגורמים לנהירה לישיבות שמחוץ למרוקו: "תחילה שמנו דעתנו לעשות טובה ולמשוך אותם בעבותות אהבה, קבענו להם פרסים, קצבה חודשית לכל תלמיד ותלמיד, מלבד זה יש להם על כל דף גמרא שישננו בעל פה מאה פרנק ואם יהיה שלם בתוספת מאה וחמישים פרנק, עוד תוספת טובה מי שישנן פרק שלם יקבל חמש מאות פרנק".³³

רצון התלמידים לנסוע וללמוד במוסדות גבוהים ויוקרתיים מחוץ למרוקו משתקף בדברי הרב שלום מאשאש, אשר בתחילת שנת 1949 עמד בראש כולל "כתר התורה"

29 הרב עבו ליוסף שמאע, "אב תש"ט.

30 הרב עבו לרב קאלמאנוביץ, "ח אלול תש"ט.

31 הרב עבו לרב קאלמאנוביץ, ט' אדר א' שנת הלא אתה תשוב חיינו [כנראה תש"ח – י"ל]. מוטיב זה חוזר במכתבים הבאים: "ח אלול תש"ח; "י סיון שנת תשוב חיינו [כנ"ל]; חג המצות, אין שנה.

32 הרב קאלמאנוביץ לארמנד אנקאוה, 14 בספטמבר 1948.

33 בית האוצר, חוברת א, ד"ח שנתי של אוצר התורה מרוקו (סיון תש"ז – סיון תש"ח), עמ' 10.

במִכְנָס.³⁴ במוסד זה למדו שבעה-עשר תלמידים ברמה גבוהה: הרב קאלמאנוביץ' לקח את רובם לישיבת מיר בארצות הברית וכולם נשארו שם. לדברי הרב משאש התלמידים רצו לנסוע ואי-אפשר היה לעצור בעדם, כיוון שלא עמדה בפניהם אפשרות אחרת – "אילו נשארו מה יעשו?". לטענתו כבר אז ידעו כולם שאין עתיד לקהילה היהודית במרוקו ועל כן חיפשו תלמידים דרך לצאת החוצה.³⁵

רבים מתלמידי מרוקו לא התכוונו לחזור למרוקו ולהורות בה. הרב יהודה אלקיים הוא דוגמה אופיינית; קורות חייו נרשמו בעיתון החרדי קונטרס, בכתבה לזכרו. הרב אלקיים, יליד קזבלנקה 1928,³⁶ למד הגדה שחמל בפריס. בעקבות התודעותו לרב קאלמאנוביץ' בשנת 1951 נסע ללמוד בישיבת גייטסהד שבאנגליה ונשאר שם עד 1957. בישיבה זו למדו עוד תלמידים ממרוקו, שכונו "המושבה הצרפתית" (French colony). בשנת 1953 הקים הרב וולטנר את הישיבה ואת שאר מוסדות החינוך בטנג'יר והזמין את האברכים הלומדים בגייטסהד לקחת חלק במאמץ החינוכי, כרבנים וכמורים, אולם התלמידים דחו את הצעותיו, משום שרצו להקדיש את עצמם ללימודים.³⁷ הרב רפאל ברוך טולידנו, הרב הראשי של מִכְנָס, ביקר בגייטסהד בעת ההיא ונפגש עם האברכים כדי לשכנעם לשוב, בטענה שהם זונחים את אחיהם במרוקו להתבוללות ולשמד. הרב אלקיים התרצה, אך לא לפני שהתייעץ עם הרב יצחק זאב סולובייצ'יק ("הבריסקר רב").

הרב הידוע היה אז בביקור בישיבה ונתן את ברכתו לכך שהרב אלקיים יפסיק את לימודיו ויחזור למרוקו לעסוק בחינוך.³⁸

ד. מספר התלמידים ממרוקו שלמדו בישיבות ליטאיות

באחד המכתבים של הרב ליבמאן מוזכרים תלמידים שנקלטו בישיבה ממדינות אלג'יר ותוניס, אך מתוך רשימת תלמידים המצורפת למכתב רק שניים מתוך שלושים ושבעה התלמידים הרשומים באו מתוניס ואחד מאלג'יר, ואילו כל היתר באו ממרוקו.³⁹ מדוע התפתחה התופעה בעיקר במרוקו, ולא באלג'יריה ותוניס? אדיקותם של יהודי מרוקו, שטרם הספיקו ל"התקלקל", בהשפעת כ"ח והתרבות הצרפתית, היתה גורם אחד;⁴⁰ גורם נוסף היה גודל הקהילה שהיתה הגדולה ביותר מכל הקהילות היהודיות בצפון אפריקה והמזרח. לא בכדי הוקם בארצות הברית "ועד למען המיליון הנשכח" (Committee

34 מדובר במוסד מקומי מסורתי שלא היה שייך לרשת "אוצר התורה".

35 הדברים נמסרו לי בשיחה עם הרב שלום מאשאש ב־24 ביולי 1997.

36 אין תאריך לידה מדויק; התייחס בגיל שלוש; נפטר ערב ראש השנה תשנ"ג.

37 מרבית התלמידים, ארבעים במספר, שהביא הרב וולטנר ממרוקו לאנגליה בשנת 1950 נשארו באנגליה ולא שבו למרוקו – הרב וולטנר בשיחה מ־21 ביולי 1997.

38 קונטרס, ינואר-פברואר 1993, עמ' 30.

39 הרב ליבמאן לרב עכו, מרחשון תש"י.

40 בראש תשנ"א, עמ' 280-283.

(for the Forgotten Million), שמטרתו היתה לחנך את ה"מיליון הנשכח", כלומר יהודי צפון אפריקה והמזרח התיכון. בשל מספרם הגדול, היו יהודי מרוקו המשאב האנושי המשמעותי ביותר לתחיית העם היהודי לאחר השואה. הרב וולטנר הסביר זאת כך: "במרוקו ראיתי קהילה יהודית שלמה דתית שומרת מצוות ורוחנית. חשבתי בזמנו שמרוקו יכולה היתה להיות מרכז רוחני גדול בתורה אפילו בהשוואה לקהילות הגדולות באירופה. זה היה המקום היחידי שאפשר היה לאסוף אלף תלמידים לישיבה, וזה היה החלום שלי".⁴¹

קשה לאמוד במדויק את מספר התלמידים ממרוקו שיצאו ללימודים בישיבות ליטאיות מתום מלחמת העולם השנייה ועד סוף שנות החמישים, כיוון שאין רישומים והיתה תחלופה גדולה: חלק מהתלמידים נדדו מישיבה לישיבה, וחלק אף חזרו למרוקו, לאחר שלא עמדו בנטל הלימודים, התקשו ברכישת היידיש או בהסתגלות למנטליות האירופית.⁴² קרה גם שישיבות נדדו והחליפו כתובות,⁴³ וישיבות קטנות נפתחו ונסגרו חליפות. האומדן הבא מבוסס על פירסומי הישיבות, על נתונים מתוך מכתבים לגוינט עם בקשות לתקציב, על התכתבויות של ראשי הישיבות עם הרב עובי, ועל שיחות עם רבנים ותלמידים שלמדו בישיבות באותה עת.⁴⁴

מספר התלמידים ממרוקו שלמדו בישיבות הליטאיות שבמרוקו, באירופה ובארצות הברית, בשנים 1947-1960, היה בין שלושת אלפים לארבעת אלפים תלמיד. אשר למרוקו, בישיבת "עץ חיים" שבטנג'יר, הישיבה שהקים הרב וולטנר בשנת 1953, למדו במשך העשור הראשון של הישיבה כשישים תלמידים בשנה. ליד הישיבה היה "כולל", שהיו בו כשישים אברכים במשך העשור. בסך הכול למדו בישיבה בתקופה זו בין חמש מאות לשש מאות תלמידים.⁴⁵

כאמור, ישיבת אקסלהיבן יצרה קשר עם יהדות מרוקו באוקטובר 1945, ויכלה לקלוט כמאה תלמידים.⁴⁶ בשנת תשי"ח (1957-1958) פירסמה הישיבה, בקטלוג פירסומי שלה, שעד לאותה שנה למדו בישיבה כשש מאות תלמידים, מצפון אפריקה, משווייץ, מאיטליה, מבלגיה, מאנגליה ומארצות נוספות;⁴⁷ תלמידים ממרוקו היוו אז כשבעים אחוז מתלמידי הישיבה.⁴⁸

41 הפרטים נמסרו לי מפי הרב וולטנר ב־21 ביולי 1997.

42 קונטרס, פברואר-מרץ 1997, עמ' 46.

43 ישיבת "אוהלי יוסף" בנתה לעצמה אתוס של נדודים. יסודה בגטו וילנא, משם למחנה הריכוז ברגן בלזן, לזלצהיים (Salzheim) שבגרמניה, ולאחר מכן (בתקופה הצרפתית, הרלוונטית לנושא) לליאון, לבאיי (Bailly), לפובלן, לארמנטייר (Armentières) ועוד – ראו שניאור, עמ' 11.

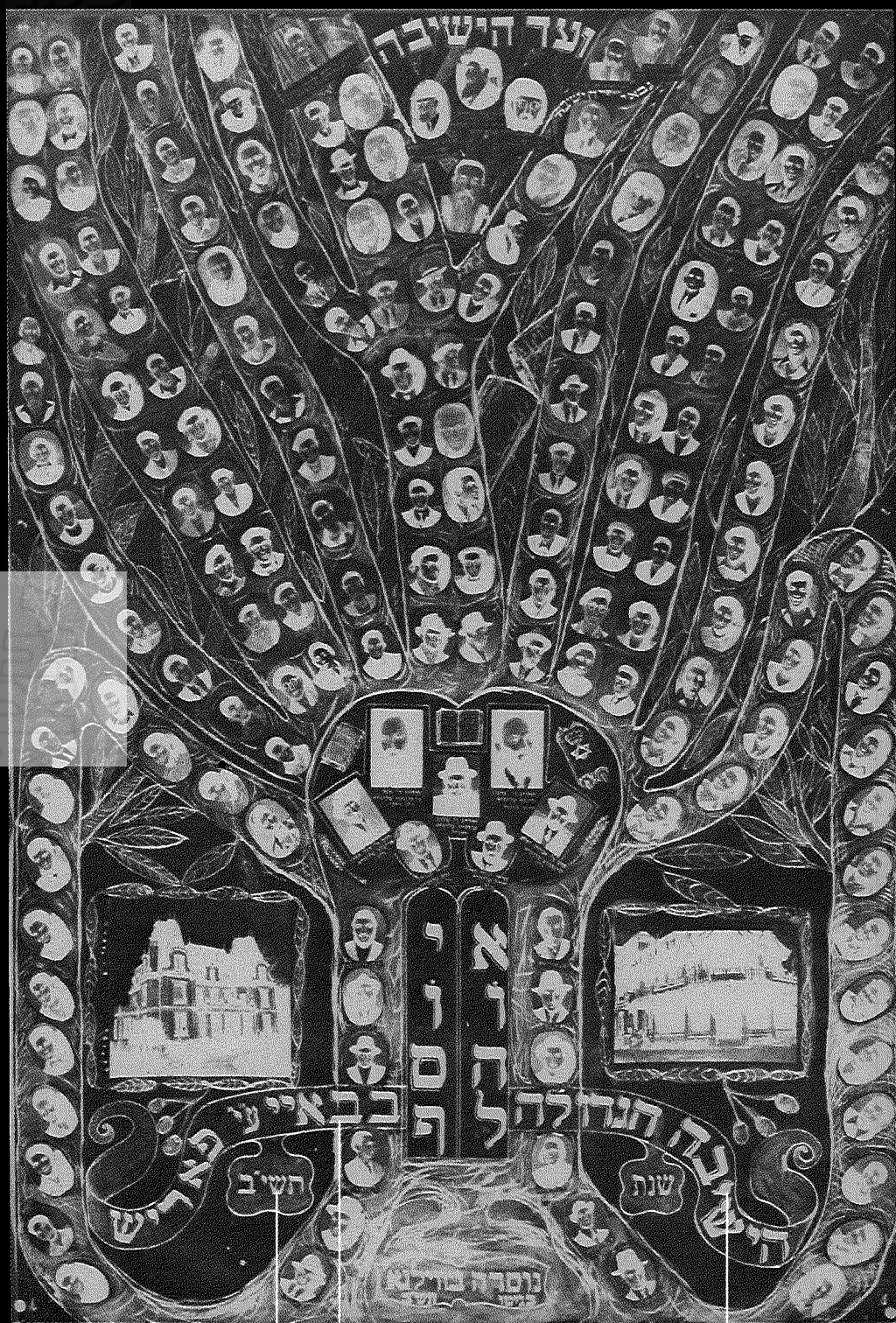
44 דיוגנו אינו כולל את התלמידים שיצאו ללמוד בישיבות בארץ ישראל, כיוון שקשה לאמוד את מספרם, שהרי רובם עלו ארצה עם משפחותיהם ורק אחר כך מצאו את דרכם ללימודים בישיבות. ראו על כך להלן.

45 הרב וולטנר בשיחה מ־21 ביולי 1997.

46 קונטרס, נובמבר-דצמבר 1989, עמ' 35.

47 ראו ארכיון הגוינט, 43.081, קטלוג ישיבת אקסלהיבן ("התורה חוזרת לאכסניה שלה"), 1958.

48 שם, מכתב א' קאהן (Cahen) מהגוינט למר גורדן (Gordan) מ־25 בנובמבר 1957.

תמונת מחזור של הישיבה הגדולה בבאק, תשי"ב

יש להניח שבתחילת הדרך היה מספר התלמידים ממרוקו בישיבת אקסלהיבן קטן ממספר התלמידים ממזרח אירופה. המגמה החלה להשתנות לאחר שנות החמישים המוקדמות, כשתלמידים אירופיים גמרו ללמוד והיגרו לארצות הברית ולמדינת ישראל; את מקומם תפסו בעיקר תלמידים ממרוקו, ואלו המשיכו להיות מרכיב מרכזי בישיבה במשך שנות השבעים והשמונים.⁴⁹ בתחילה היו אלה תלמידים שהגיעו בגפם, ולאחר 1956 תלמידים שהוריהם הגיעו ממרוקו לצרפת. תכנית הלימודים היתה ארבע-שנתית, ואם מידי שנה התחלפו כרבע מהתלמידים, מסתבר שבין סוף שנות הארבעים ועד לסוף שנות החמישים למדו בישיבת אקסלהיבן לפחות כשבע מאות תלמידים ממרוקו.

בשנת 1949 הגיעו לישיבת "בית יוסף" בפז'לן כחמישים תלמידים.⁵⁰ עם הזמן גדלה הישיבה, ומספר התלמידים ממרוקו גדל לשישים, לשמונים ואף למאה ועשרים.⁵¹ בשנות החמישים פתחה הישיבה סניפים רבים, במרוקו, בתוניס ובקרים שונות בצרפת; לא כל הסניפים החזיקו מעמד, אך חלקם קיימים עד היום.⁵² ניתן להניח שבין שנות החמישים לשישים למדו בישיבה זו לפחות כשמונה מאות תלמידים ממרוקו, וכמה מאות בסניפיה השונים.⁵³

אומדן גם מצביע על כמאה וחמישים תלמידים בשנה במוסדות השונים באנגליה. כעשרים תלמידים ממרוקו למדו בישיבה של הרב שניידר בלונדון.⁵⁴ כאמור, הרב ווינגערטן מישיבת "תורת חיים" ביקש לקלוט כארבעים תלמידים. אל הישיבה בסנדרלנד הגיעו עם הרב וולטר בשנת 1949 ארבעים תלמידים.⁵⁵ בישיבה בגייטסהד למדו כעשרים וחמישה תלמידים, וכאותו מספר ב"כולל".⁵⁶

בתקופה הנידונה היגרו אלפי משפחות ממרוקו לצרפת, וההגירה הזינה את ישיבות צרפת לא רק בתלמידים של משפחות המהגרים, אלא אף בתלמידים שקרוביהם השתקעו בצרפת. ככל שמרכז הכובד של יהדות מרוקו עבר לצרפת, הלך והתמעט מספר התלמידים הלומדים באנגליה. יש להניח שמספר התלמידים ממרוקו שלמדו בישיבות באנגליה מסוף שנות הארבעים ועד תחילת שנות השישים היה כמה מאות.

על פי העיתון "יתד נאמן", לקח עימו הרב קאלמאנוביץ' חמישים תלמידים לישיבת מיר בארצות הברית:⁵⁷ הרב שלום משאש סיפר שבביקור הרב קאלמאנוביץ' במרוקו

49 מכתב מהרב מונק לגבי מרגוליס מ'3 במאי 1949. ראו גם: ד"ר ביקור סטנלי אברמוביץ' בישיבת אקסלהיבן משנת 1968; ארכיון הגוינט, 43.081, מכתב הרב קאהן לגוינט משנת 1978 בבקשת תקציב.

50 הרב ליבמאן לרב עבו, טבת תש"ט.

51 קונטרס, פברואר-מרץ 1997, עמ' 48.

52 שניאור, עמ' 12.

53 אומדן שלי, על סמך מספר הסניפים הנוספים שנפתחו בפרובנס ובמרוקו עצמה.

54 הרב וולטר בשיחה מ'21 ביולי 1997.

55 שם.

56 פרטים אלו נמסרו לי על ידי הרב וולטר. הם אומתו על ידי הרב מאיר אבוטבול, מנהל הספרייה הספרדית בירושלים, בוגר גייטסהד בשנות השישים, בשיחה מ'27 ביולי 1997.

57 ראו חפץ.

בשנת 1949 הוא לקח משיבת "כתר התורה" בפאס, שהרב משאש עמד בראשה, שבעה עשר תלמידים לארצות הברית; קשה לדעת אם שבעה עשר התלמידים כלולים בחמישים שעליהם דיווח העיתון.

כמו באנגליה כך גם בארצות הברית, יש להניח שמספר התלמידים הלך וקטן. מגמה זו יסודה בקשיים אובייקטיביים, כגון המרחק והצורך לרכוש שפה חדשה ומנטליות חדשה; מלבד בעיות אלה, למרוקו הגיעו הדים שליליים ביותר על חוויות התלמידים בישיבת מיר.⁵⁸ ניתן להעריך כי לכל היותר מעט מעל מאה תלמידים למדו בישיבת מיר. גם לישיבות בישראל הגיעו תלמידים ממרוקו, חלקם דרך הישיבות הליטאיות שבאירופה ובארצות הברית. על פי "יתד נאמן", ביקר הרב כהנמן משיבת פוניבז' שבבני ברק בישיבת מיר בראשית שנות החמישים ובחן את התלמידים ממרוקו; בעקבות זאת החליט הרב כהנמן לפתוח בישיבתו מחלקה לילדי מרוקו.⁵⁹ ממכתבי תלמידים לרב עבו עולה כי גם משיבת "בית יוסף" שבפפולן יצאו תלמידים לפוניבז' ולישיבת סלבודקה שבבני ברק להמשיך בלימודיהם.⁶⁰

אולם מרבית התלמידים הצפון אפריקאים שלמדו בישיבות ליטאיות במדינת ישראל בשנים 1950-1960 באו מקרב העולים מצפון אפריקה. בעת ההיא החל "חבר הפעילים המחנה התורתי" בפעילות ענפה בקרב מחנות העולים להוציא מתוכם תלמידים לישיבות. הצלחתם באותם הימים היתה מוגבלת, ורק מספר קטן של תלמידים ספרדים עברו לישיבות הליטאיות. אולם להערכת מנחם פרידמן

בראיה כוללת ורטרוספקטיבית נראה שלפעולתם השפעה מכרעת על עיצוב החברה החרדית בשנות השבעים והשמונים: הצעירים ש"הפעילים" משכו למוסדות החינוך החרדים, לישיבות ולבתי הספר לבנות, היוו לאחר זמן גרעין שסביבו התלכדה הנהגה ספרדית חרדית שהיא כיום מרכיב חשוב במסגרת החברה החרדית.⁶¹

הערכה זו אינה מביאה בחשבון את היקף התופעה ברחבי העולם היהודי בשנות החמישים והשישים. רבים מבין התלמידים שלמדו בישיבות ליטאיות בחוץ לארץ עלו ארצה והשתלבו בהנהגה של החברה החרדית בתפקידי מפתח. במדינת ישראל מהווים בוגרי הישיבות הליטאיות יוצאי מרוקו את השלד המרכזי של "ארגון מרביצי התורה", המקורב לאגודת ישראל ולתנועת ש"ס, ותורמים לעיצוב פני החברה הישראלית.

תלמידים אחרים נשארו בתפוצות ויצרו מעין "פזורה ליטאית" של יוצאי מרוקו, בעיקר בצרפת אך גם במרוקו, בספרד, בקנדה, בארצות הברית ובארצות אמריקה הלטינית.

58 על תחושות קשות בייחס לישיבת מיר, על פי מכתב הרב עבו לרב ליבמאן, ראו להלן.

59 ראו חפץ.

60 דוד אוחנה לרב עבו, יום ד' לסדר נצבים תשי"ב. יש להניח שגם משיבת אקסליהבן הופנו תלמידים לישיבות בישראל, אולם נראה שמדובר בעשרות ספורות במשך התקופה. מכל מקום אין ראיה לדבר.

61 פרידמן 1991, עמ' 59-60.

תלמידים אלו מכהנים בארצותיהם כרבנים, דיינים, שוחטים, מוהלים ומורים, ומשפיעים על עיצוב חיי החברה והתרבות בקהילותיהם. לדוגמה, ישיבת אקס־לה־בן תרמה ליהדות מרוקו מנהל תלמוד תורה בקזבלנקה, יועץ לממשלת מרוקו לחינוך היהודי, מנהל הישיבה בטנג'יר, ותפקידי חינוך נוספים.⁶²

ה. הפער הבין־עדתי בישיבות הליטאיות

ישיבת אקס־לה־בן הגדירה את עצמה בפרסומיה כישיבה אורתודוקסית קיצונית, הממשיכה את המסורת האשכנזית של מזרח אירופה, ואף על פי כן, היא מצאה את הדרך לקלוט תלמידים ממרוקו ולחנכם ברוח המסורת הזו, תוך צימצום המתח הבין־עדתי.⁶³ הדבר נתאפשר מפני שמרבית התלמידים היו ממוצא צפון־אפריקאי ומשום ששפת הלימוד היתה צרפתית, שפתם של בני מרוקו; בכך נשתמרה המשכיות מסוימת שגם התלמידים וגם ההורים היו מעוניינים בה. בתחילה למדו התלמידים לימודי חול יחד עם הצרפתים בתיכון המקומי, ומאוחר יותר למדו לימודי חול בישיבה; היה להם מעמד אזרחי שווה לכולם והם נבחנו בבחינות בגרות ממשלתיות. מכל הטעמים האלו לא סבלו התלמידים ממרוקו מתחושות של זרות או קיפוח.

גם בישיבה של הרב וולטנר, ישיבת "עץ חיים" שבטנג'יר, לא התעוררה התנגדות בולטת לאופי הליטאי – הזר – של הישיבה. גישתו החינוכית של הרב וולטנר צימצמה את היווצרותם של רגשות תסכול וניכור. לדברי הרב וולטנר

היה צריך להתייחס ברגישות לתלמידים. בישלנו ואכלנו את האוכל והטעמים שהם היו רגילים מהבית, התפללנו בנוסח התפילה שלהם, האווירה שלהם, רק לימודי הקודש היו על ידי מורים אשכנזים בעברית [ולא ביידיש – י"ל], ושיטת הלימוד וסיפורי המוסר מהישיבות הגדולות שלנו.⁶⁴

תלמידי הישיבה לא ראו שום פגם בכך שבישיבת טנג'יר אימצו לעצמם תלמידים יוצאי צפון אפריקה נורמות של אשכנזים מזרח אירופיים. כך ביטא זאת הרב אברהם אלהרר, יליד פאס, בוגר הישיבה בטנג'יר וכיום מנהל סמינר לבנות של "אוצר התורה" באזור פריס:

האמת היא שביובל השנים האחרונות סבלנו בצפון אפריקה ממשבר דתי־תורני חמור. גם כמה מן הרבנים שלנו לקו בתחום ההשקפה היהודית. אלמלא זכינו לאמץ את הנורמות של הקהילות החרדיות־אשכנזיות, אני לא יודע לאן היינו

62 ארכיון הג'וינט, ישיבת חכמי צרפת, קטלוג עצמי.

63 שם.

64 הרב וולטנר בשיחה מ־21 ביולי 1997.

מגיעים ומה היה עולה בסופנו... בישיבה עוצבה השקפת עולמי. אני גאה בכך שאני תלמידים של תלמידיהם של גדולי ליטא. אין לי שום קומפלקס. הם אשר עצבו את רוחנו ואת דעותינו ואנחנו חייבים להם את הכרת הטוב.⁶⁵

לעומת זאת, בישיבת "אור יוסף" בצרפת ובישיבת מיר בניו יורק נוצר בימים ההם מתח בין חלק מיוצאי מרוקו לבין הנהלת הישיבה יותר מאשר במוסדות אחרים. בשנים הראשונות הגיעו מכתבים קשים להורים במרוקו על התנאים בישיבות, ובעקבותיהם קמה צעקה גדולה ומחאה ציבורית של ההורים על היחס לילדיהם. ב"אור יוסף" היו התלמידים מוכרחים ללמוד יידיש כדי להשתתף בשיעורים, והישיבה הנהיגה אוירה של סגפנות, במטרה לתת לתלמידים כוח נפשי, כוונה עמוקה והתעלות בלימודי המוסר והתורה, כמיטב מסורת הסגפנות של זרם נובהדוק. מאפיינים אלה לא תמיד התקבלו בהבנה על ידי חלק מהתלמידים; ההורים במרוקו ראו בקור ובמחסור באוכל סימנים לקיפוח ולחוסר התייחסות מצד ההנהלה. מכתב תשובה של הרב עבו לרב ג' ליבמאן, אשר האיץ בו לשלוח תלמידים נוספים, אנו למדים על המצב בישיבת מיר וכן על הסיבות להאטה בורירת התלמידים לישיבת "אור יוסף":

רב נכבד, כמו שכתבתי לך, אתמול בלילה נעשתה אסיפה וראשי המדברים הם א' שוקרון וא' יפרח... תחילת דבריהם באותם תלמי' שנסעו לאמריקא, שכ"כ גדלה צעקת הוריהם בשבילם שתמיד כותבים לאבותם ולנו, וכולם בסגנון אחד מתאוננים ומתלוננים הרבה שהם במצב רע כ"כ, הן מצד הלמוד שהוא לקוי, ומתחילה הביא להם הרב קאלמאנוביץ' מורה אשכנזי שאינם מבינים הברתו כלל... התלונה הכי גדולה שאינם יכולים לסבול היא חוסר הסיפוק באכילה הנחוצה והשתיה וכו' ושבעצמם נעשו בבחינת משרתים למשל מטאטים הבית ואף המחראות ורוחצים הכלים, דברים שלא עלו על הדעת ולא קו, ככה כותבים תמיד מפני כל זה גדלה צעקת אבות ובנים...⁶⁶

לסיכום, לא ניתן לקבוע כי יוצאי מרוקו סבלו מתחושות של ניכור ותסכול בכל הישיבות הליטאיות. תגובותיהם של התלמידים והוריהם היו שונות ממקום למקום, לפי הגישה החינוכית של הישיבה ורגישות ההנהלה לצורכי התלמידים. בישיבות חכמי צרפת באקס-לה-בן ובישיבת "עץ חיים" בטנג'יר לא התפתחו רגשות הניכור והטינה באותה מידה כמו בישיבת "אור יוסף" ומיר.

65 אלוהד, עמ' 37-38. גישה זו באה לידי ביטוי אצל רבנים נוספים; לא מצאתי תלונות של תלמידים ורגשות קיפוח.

66 מכתב הרב עבו לרב ליבמאן, ט' שבט "אז תקרא וזה יענה" (תש"ט).

קיצורים ביבליוגרפיים

- אלחדד
אמלע"י
בראשר תשנ"א
ג'ינט, דר"ח
וויינברג
זגורי אזולאי
חפץ
לסקר
לסקר תשמ"ג
מאשאש
פרידמן 1991
קאלמאנוביץ
קונטרס
שניאור
- א' אלחדד, "אנחנו ציונים יותר מהציונים", שופר 5 (תשנ"ה), עמ' 37.
הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים.
ש' בראשר, "יהודי מרוקו במחקר ומנגנון", מחקרים בתרבותם של יוצאי צפון אפריקה, בעריכת י' בן-עמי, ירושלים תשנ"א, עמ' 280-283.
American Joint Distribution Committee, Country Direction Conference, Country Report, Paris 1955.
ד' וויינברג, "שיקומה של הקהילה היהודית בצרפת אחרי מלחמת העולם השנייה", שארית הפליטה 1944-1948, בעריכת י' גוטמן וע' דרכסלר, ירושלים תשנ"א, עמ' 149-166.
א' זגורי אזולאי, "אם הבנים", "אוצר התורה" והחינוך היהודי במרוקו בין השנים 1860-1960, עבודה לקבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה 1989.
א' חפץ, יתד נאמן, מוסף שבת קודש, פרשת בלק תשנ"ז, עמ' 14.
M. Laskier, *The Alliance Israelite Universelle and the Jewish Communities of Morocco: 1862-1962*, New York 1983.
מ' לסקר, "החינוך היהודי במרוקו", פעמי מערב, בעריכת י' בצלאל, ירושלים תשמ"ג, עמ' 169-189.
י' מאשאש, אוצר המכתבים, ירושלים תרע"ב.
מ' פרידמן, החברה החרדית, ירושלים 1991.
א' קאלמאנוביץ, "קולמוס הלב", מכתבי הגר"א קאלמאנוביץ, ירושלים תשנ"ו, עמ' קכו.
Kountrass, Revue de pensée juive et d'information conçue et publiée à Jérusalem.
ד' שניאור, דגל המוסר: שיחות אור יוסף מהווי הישיבה, ירושלים תשנ"ה.